

אוניברסיטת בר אילן

אמא. טובה

אימהות בראי ספרות ההדרכה

דבורה ווגנר

עבודה זו מוגשת כחלק מהדרישות לשם קבלת תואר מוסמך במחלקה ללימודים בינתחומיים של
אוניברסיטת בר אילן החוג ללימודי מגדר

עבודה זו נעשתה בהדרכתה של ד"ר רבקה תובל-משיח

1. תקציר

מחקר זה סוקר את ספרות ההדרכה להורים לאורך כשישה עשורים. ספרות זו מהווה כלי מהימן לזיהוי מגמות וכיוונים בתחום חינוך הילדים ומספקת הצצה לאופן ההתהוות של מה שנחשב "הורות טובה". על פי שתי הנחות אלה נבחרו שישה עשר ספרי הדרכה להורים כמושאי בדיקה. עבודת ההורות נשענת באופן מסורתי על נכונותן והכוונתן של אימהות לשאת בעול גידול הילדים. לפיכך אחת מהשערות המחקר היא כי "אידיאל האימהות" משתקף מספרות זו וכי היצמדות לתנאים אותם מכתוב אותן אידיאל אימהות מכוננים בהתמדה רגשי אשמה בקרב אימהות. הנחה נוספת שהנחתה חיבור זה קשורה לתפוצתם המרשימה של ספרים אלה בבתים רבים בהם גדלים ילדים. שילוב כלל הנחות היסוד הביא לידי התחקות אחר מקורות השיח בסוגה ספרותית זו ולידי חיפוש אחר השיח כפי שעלה – בספרים השונים על פי התקופות.

הרקע ונקודת המוצא לבחינת הספרים הוא "ספר הטיפול בתינוק ובילד" של רופא הילדים הנודע ד"ר ספוק. זאת משום הגדרתו כספר ההדרכה הנמכר ביותר ומשום צאתו לאור בצומת הזמנים שבין עידן של מחסור וצורך בכישורי הישרדות לבין תקופת שפע, ביטחון וגיבושה של תרבות פנאי בארה"ב אחרי שתי מלחמות העולם. תנאים משופרים אלה הכשירו את הקרקע למיצוב הילדות כקבוצת גיל עתירת זכויות וצרכים ומצד שני הסירו חששות מפני מחלות ומוות תכופים שפקדו ילדים עד אז – ואפשרו בכך לאימהות להיקשר ואף להפגין את אהבתן לילדיהן.

הכלים המתודולוגיים ששימשו את העבודה נבעו מן השאלות שהוצבו: כיצד התפתח השיח על תפקידי האימהות בספרות ההדרכה להורים משנות החמישים ועד ימינו? מהו השיח על תפקידי האימהות, ומה הם ביטוייו בספרי ההדרכה שיצאו לאור בישראל, בין שנת 2000 לשנת 2011?

בכדי לענות על השאלה הראשונה נבחרו שבעה ספרים שיצאו לאור בין שנות השבעים של המאה העשרים ועד לראשית שנות האלפיים – שני ספרים לעשור ועוד ספר אחד לתחילת המאה הבאה. ספרים אלה הושאו בנייתוח צורני ותוכני לשתי גרסאות של ספרו של ספוק. זאת לאחר שהודגמו השינויים שחלו בין המהדורה מוקדמת של ספרו של ספוק – "The Common Sense Book of Baby and Child Care" שיצא לאור בשנת 1957 – לבין "ספר הטיפול בתינוק ובילד" שיצא לאור בישראל בשנת 1987. מחלקה הראשון של העבודה עלו ממצאים שאישו את הנחת היסוד לפיה ספרו של ספוק הינו ציון דרך בלתי ניתן לערעור בתחום ספרות ההדרכה להורים.

השפעותיו ארוכות הטווח של ספר זה הציבו באופן בלעדי את צרכי הילד במרכז ההתייחסות ההורית. מתכונתו של הספר – שפה פשוטה וישירה, עיטור על ידי איורים ותמונות

וסידור על פי התפתחותו הכרונולוגית של התינוק והילד – נשמרה לאורך שנים, מבחינות מסוימות עד ימינו.

מיקוד הספרים בהדרכות טיפוליות טכניות, בדומה לתבנית ספרו של ספוק - הומר לקראת סוף שנות השמונים - בלימוד שיטות חינוכיות בעלות דגשים רגשיים. סטייה זו מן המתכונת ה"ספוקיאנית" התרחשה במקביל להעברת תחום כתיבת ספרים אלה מידיהם של רופאי ילדים לידיהם של פסיכולוגים ואנשי חינוך. מרכזיותו של הילד במשפחה המשיכה להנחות את התכנים ההדרכתיים עד לשלהי שנות התשעים.

עד לראשית שנות השמונים - מודל האימהות הנחה באופן ישיר את ספרי ההדרכה. תפיסה רומנטית של אם החשה את צרכי ילדיה על פי טבעה ומעצם היותה אם - עמדה בבסיסם של ספרים שפנו בלעדית לאימהות ותבעו מהן מסירות והזדהות מוחלטות עם צרכי ילדיהן. הדבר ניכר הן בפן הצורני והן על פי הניתוח התוכני – הצגת האם באיורים ובתמונות כמטפלת העיקרית והיחידה בילד לצד התייחסות לשונית לאימהות בלבד וקביעות 'מדעיות' בדבר נחיצות הקשר שבין אם לילדיה אפיינו את התקופה, והכבידו על פיתוח ציפיות ושאיפות של נשים להגשמה עצמית מחוץ לבית. השפעותיה של התנועה הפמיניסטית החלו לתת את אותותיהן בשנות השמונים. בגרסה המעודכנת של ספרו של ספוק הפנייה שקודם הייתה בלעדית לאימהות הוחלפה בפנייה להורים. בספרי המדגם מתקופה זו תמונות ואיורים הציגו גם אבות כנוטלים חלק בעבודת ההורות והחלה התייחסות – לקראת סוף שנות התשעים – לצרכי ההורים ולא רק לאלה של הילדים. שינויים אלה נבעו ממצוקה של אימהות שנאלצו לשאת בעול הדרשני של גידול ילדים בעלי צרכים מרובים כל כך. שיתוף אבות ודרישה לשוויון אפשרו את יציאתן המאסיבית של נשים-אימהות לעבודה ולהגשמה עצמית מחוץ לבית.

על פי הממצאים במחקר זה – כניסתם של אבות למתחם הביתי כמו גם המיקוד הפסיכולוגי של הספרים – התרחשו במקביל לשינוי הפורמט של ספרי ההדרכה להורים: הספרים הציגו תכנים טקסטואליים רציפים והחלו להופיע שיטות מובנות לחינוך נכון של ילדים.

בשנות התשעים הוכרזה פשיטת הרגל של החינוך המתירני בנוסח ד"ר ספוק והחלו דיונים נרחבים – הנמשכים עד ימינו – בעניין שיקום הסמכות ההורית.

חלקו השני של המחקר בדק את השיח שהתפתח סביב תפקידי האם בישראל של ראשית המאה העשרים ואחת. הדבר נעשה באמצעות בחינת תשעה ספרים שיצאו לאור בישראל – שלושה מתחילת העשור, שלושה מאמצעו ושלושה מסופו – על פי אותם פרמטרים שהוצבו בניתוח הצורני והתוכני של השלב הראשון.

המסקנות שעולות מן הממצאים מצביעות על תמונה מורכבת של ריבוי מסרים ועל מגוון רחב של השקפות עולם ביחס לחינוך ילדים וליחס לאימהות. מניתוח הספרים בעשור האחרון מתקבל סיפור של דרישה להכוונה, הנהגה וסמכות הורית. יחד עם זאת תפקיד ההורים נע על ציר שבין היררכיות מסורתיות לבין סמכות מתוך שיתוף פעולה הדדי בין הורים וילדיהם – כשהאחריות על הובלת המשפחה מוטלת על כתפי ההורים. דמותה של האם האידיאלית כפי שעולה ממדגם הספרים שנבחרו – על אף הגחתה המרומזת בכמה מן הספרים – אינה רלוונטית עוד ואת מקומה תפסו מודלים משתנים של הורות מיטיבה.

תרומתו העיקרית של מחקר זה באה לידי ביטוי בזיהוי דפוסים, מגמות ואופנות שנבעו מספרות ההדרכה להורים לאורך השנים. ניתן להבחין בתנועה שתחילתה בהשמת צרכי הילד במרכז, המשכה באבחון הבעייתיות שבכך וניסיונות שונים לתת מענה למצוקות של הורים ומחנכים לנוכח גידול דור אגוצנטרי ודרשני. תנועה זו ניכרת היטב בספרים שנבדקו. השלכותיהן של המגמות השונות כמו גם המורכבות שנובעת מהדגשים התקופתיים – מפורטת ומודגמת בהרחבה לאורך המחקר.

חיבור זה מאפשר קריאה ביקורתית וסלקטיבית של תכנים הדרכתיים על פי ראות עיניהם של ההורים כצרכני הז'אנר. המסקנה לפיה אישיותם, אמונותיהם וערכיהם העמוקים והמושרשים ביותר של ההורים הם אלה שמעצבים באופן המובהק ביותר את אנשי המחר הגדלים בביתם – מתירה לאימהות ולאבות לסנן או לאמץ שיטות, גישות ועצות מכל אחד מן הספרים – ללא חשש מטעויות שעלולות לגרום נזק בלתי הפיך לדור ההמשך.